

Łukasz Gołaszewski

Uniwersytet Warszawski, Polska

e-mail: lukaszgolaszewski@uw.edu.pl

ORCID: 0000-0001-9803-1355

DZIESIĘCINA W DAWNYM PRAWIE POLSKIM XVI–XVIII WIEKU NA TLE EUROPEJSKIM¹

TITHE IN OLD-POLISH LAW OF 16–18TH CENTURIES AGAINST A BACKGROUND OF EUROPE

Abstract

The article is shortly describing the history of tithes in the Kingdom of Poland and the Polish-Lithuanian Commonwealth. During the 16–18 centuries, the nobility achieved their primary goals: 1. establishing the conversion of tithes in sheaves or grains into money, 2. determining the nobility's courts as exclusively appropriate in cases about tithes. However, tithes in different parts of Europe were subject to, sometimes similar, changes. Consequently, the article describes the history of tithes in England, France, Germany, and other countries. Consequently, this topic is perceived as interesting for comparative studies, especially about the *oneri reali*.

---

¹ Artykuł powstał w ramach projektu badawczego PRELUDIUM 6 Narodowego Centrum Nauki (nr DEC-2013/11/N/HS3/04734). Zostały w nim wykorzystane i rozwinięte pewne fragmenty rozdziału pierwszego opracowania: Ł. Gołaszewski, *Konflikty o dziesięciny w dawnej Rzeczypospolitej. Aspekty prawne i społeczne na przykładzie parafii Kobylin na przełomie XVI–XVII wieku*, rozprawa doktorska obroniona na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2021.

KEYWORDS

tithe, old-Polish law, Polish-Lithuanian Commonwealth, relations between Church and State

SŁOWA KLUCZOWE

dziesięcina, prawo staropolskie, Rzeczpospolita Obojga Narodów, stosunki między państwem a Kościołem

Dziesięcina – świadczenie w naturze lub pieniądzu na rzecz miejscowego kościoła parafialnego – pojawiła się na ziemiach polskich już w średniowieczu. Jej korzenie sięgają starożytności chrześcijańskiej, a na ziemiach polskich wprowadzano ją w postaci możliwie jak najbardziej odpowiadającej modelowi ukształtowanemu w powszechnym prawie kanonicznym². Jest to więc jedna z tych instytucji prawnych, których badanie pozwala na nawiązanie tak do ustaleń literatury, jak i do źródeł wytworzonych w różnych systemach prawnych. W tym studium, pozostawiając najdawniejsze, średniowieczne dzieje dziesięciny w Europie i na ziemiach polskich mediewistom, skoncentrujemy się na jej losach w dobie nowożytnej – w okresie Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Na przełomie XV i XVI w. dziesięcina w różnej postaci funkcjonowała powszechnie w łacińskiej Europie jako ciężar realny, najczęściej dotyczący gruntów, zaś uprawnionymi do świadczeń lokalnych były różne kościelne osoby prawne, najczęściej – parafie. Warto podkreślić, że rozwijająca się od pierwszej połowy XVI stulecia reformacja nie przyniosła w tym zakresie istotnych zmian. Świadczenie to utrzymane zostało zatem w jej kolebce – Rzeszy Niemieckiej. Reformatorzy działający w protestanckich państwach niemieckich i Prusach Książęcych podzielali bowiem zdanie Marcina Lutra i Filipa Melanchtona, iż dziesięcina stanowi własność władzy świeckiej jako reprezentantki wspólnoty chrześcijańskiej. Zwierzchnictwo państwa nad wspólnotą wiernych – monarcha był przecież głową Kościoła w poszczególnych państwach luteranckich, a Kościół ten był kościołem państwowym – wyrażało się w tym przypadku w dwóch powiązanych ze sobą działaniach: władza państwowa miała uczestniczyć w ściąganiu dziesięcin od zobowiązanych wiernych i zarazem przeznaczać je na potrzeby kościelne. W literaturze wskazuje się jednak, iż w nowych realiach tak w Rzeszy, jak i Prusach Książęcych wywiązywanie się ze starego obowiązku pozostawiało jednak wiele do życzenia³. W południowych państwach niemieckich – które

² Zob. *ibidem*, s. 26–30, 33–39.

³ Zob. J. Wijaczka, *Kwestia dziesięciny w Rzeszy Niemieckiej, Polsce i Prusach Książęcych w XVI wieku*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 1990, nr 1–4, s. 77–87.

pozostały katolickie – dziesięciny stanowiły ważne źródło utrzymania duchowieństwa, natomiast na północy, w zupełnie innej rzeczywistości stosunków między monarchą a Kościołem, bywały one integrowane ze świadczeniami na rzecz władców czy panów dóbr⁴. To w praktyce zbliżało je do innych należności składanych władzy świeckiej, a w gruncie rzeczy – do podatków i świadczeń publicznych. W XIX w. w związku z reformami ustroju rolnego zaczęto je znosić: w Prusach zgodnie z ustawą z 1865 r. nastąpiło to z urzędu, zaś ustalone rekompensaty miały zostać sukcesywnie spłacone za pośrednictwem banków rentowych⁵. A i obecnie wskazuje się, że pewne pozostałości systemu dziesięcinnego – przetworzonego przez reformację – istnieją do dziś w europejskich krajach protestanckich: zalicza się do nich zwłaszcza niemiecki podatek kościelny (*Kirchensteuer*)⁶. Istotnie, wyraźnie nawiązuje on do konstrukcji przedstawionej przez nas wyżej: aparat fiskalny państwa pobiera od wiernych należność na rzecz wyznań religijnych. Jednak nie wydaje bezpośrednio tych sum: bowiem następnie przekazuje je odpowiednim organom poszczególnych wyznań.

Dziesięcina przetrwała również w Anglii: pobierano ją także po schizmie anglikańskiej. Ponadto w literaturze wskazuje się, że od połowy XVI w. liczba spraw o dziesięciny w sądach kościelnych gwałtownie wzrosła w porównaniu do okresu wcześniejszego, przy czym zjawisko to postępowało aż do połowy następnego wieku. Zjawisko wzrostu sporów o dziesięciny po reformacji w Anglii tłumaczy się wzrostem cen, który skłaniał do odstąpienia zainteresowanych od dawnych porozumień w przedmiocie zmiany formy dziesięcin. Ponadto sekularyzacja dóbr kościelnych oznaczała także przejęcie praw do pobierania służących im dziesięcin przez świeckich – nastąpiła w istocie sekularyzacja tych świadczeń – którzy zaczęli dążyć do maksymalizacji zysków⁷. W rezultacie część dziesięcin

---

⁴ Zob. E. Le Roy Ladurie, J. Goy, *Tithe and Agrarian History from the Fourteenth to the Nineteenth Centuries. An essay in comparative history* (transl. S. Burke), Cambridge (UK) 1982, s. 21. Warto zwrócić też uwagę na Szwajcarię, gdzie zachowały się rejestry dziesięcinne, obfite zwłaszcza dla kantonów protestanckich.

⁵ Zob. H. Laemmer, *Institutionen des katholischen Kirchenrechts*, Freiburg im Breisgau 1892, s. 674–675. Banki rentowe powstały w związku ze zniesieniem w Prusach w 1850 r. serwitutów oraz regulacją ciężarów realnych. Ich zadaniem było wypłacanie rekompensat właścicielom ziemskim za te prawa, ale także za grunty, które w wyniku reformy stały się własnością chłopów. Ci z reguły nie dysponowali odpowiednimi środkami na jednorazowe wypłacenie rekompensat, zatem mieli je stopniowo wpłacać na rachunek banku rentowego. System finansowo wspierał skarb pruski.

⁶ *The New Encyclopaedia Britannica*, Vol. 11, *Micropaedia*, Chicago 2005, s. 802–803.

⁷ Zgodnie z ustawą z 1533 r. poszczególne kanony prawa kanonicznego miały obowiązywać (o ile nie były sprzeczne z prawem angielskim) aż do planowanej w przyszłości rewizji; ta jednak nigdy nie nastąpiła – zob. K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, t. 4, Warszawa 1967, przyp. 119, s. 96. Nie wykluczało to oczywiście ich zmiany w przyszłości przez Kościół Anglii. W rezultacie jednak ukształtowana do początku XVI w. przez prawo kanoniczne instytucja dziesięciny została utrzymana w nowej rzeczywistości Anglii bez większych zmian. Zob. W. Easterby, *The History of the Law of Tithes in England*, Cambridge (UK) 1888; G. E. Jones, *His-*

przysługiwała instytucjom Kościoła Anglii, a pozostałe dostały się razem ze zniesionymi opactwami czy kolegiatami w ręce świeckich. Postulat zniesienia dziesięcin (wyrażany w dobie rewolucji angielskiej m.in. przez lewellerów) nie został urzeczywistniony, acz likwidacja sądów kościelnych zwiększyła wśród zobowiązanych skłonność do odmowy jej składania: w takich warunkach uprawnień mieli większe trudności z wszczęciem procesu⁸. Po restauracji Stuartów – tak jak przed rewolucją – sprawy o dziesięciny rozstrzygały odtworzone sądy kościelne (biskupie i arcybiskupie jako instancja odwoławcza), ale ilość spraw, choć – ze zrozumiałych względów – początkowo znaczna, spadała z końcem XVII w. W dobie restauracji utrzymały się dawne okoliczności, które skłaniały do wnoszenia spraw o dziesięciny: spadek wartości pieniądza, przekładający się na niechęć wierzycieli do respektowania dawnych porozumień i skutkujący żądaniem świadczeń w naturze; dotyczyło to także nowych nabywców praw do pobierania dziesięcin. Pojawiły się jednak i nowe czynniki, wynikające z innowacji w rolnictwie, w tym zwiększenia areału gruntów uprawnych, a także z postępującego w XVII w. rozwoju w Anglii innych wyznań protestanckich niż państwowy anglikanizm, w szczególności purytanizmu. Jej zwolennicy odrzucali zhierarchizowaną organizację Kościoła Anglii oraz jego monopolistyczną pozycję, a tworząc odrębne samorządne gminy, nie chcieli składać dziesięcin duchownym anglikańskim. Pewnym zmianom uległy też czynniki ekonomiczne, sprzyjające sporom o dziesięciny przed 1640 r. Nie dziwi zatem, że prawo z 1696 r. przekazało właściwość w sprawach o dziesięciny wartości do 40 szylingów sędziom pokoju⁹. W 1813 r. jeszcze bardziej ograniczono właściwość sądów kościelnych,

---

tory of the Law of Tithes in England, London 1888. O okresie Tudorów i pierwszych Stuartów zob. R. B. Outhwaite, *The Rise and Fall of the English Ecclesiastical Courts, 1500–1860*, Cambridge (UK) 2006, s. 23–32, 96; W. Easterby, *The History...*, s. 29–36, 77–80; *Select XVI century Causes in Tithe from the York Diocesan Registry*, J. S. Purvis (ed.), *The Yorkshire Archaeological Society. Record Series*, Vol. 114, York 1949, s. vi–viii (tu edycje, przekłady i streszczenia dokumentów odnoszących się do 41 spraw o dziesięciny rozpatrywanych przez sąd konsystorski arcybiskupa Yorku, z których aż 40 pochodzi z okresu po 1540 r.). W archidiecezji York w XIV w. na 259 spraw 45 dotyczyło dziesięcin, w XV stuleciu 42 z 323, między 1500 a 1540 r. 44 z 243 spraw, a w okresie dwudziestu lat między 1540 a 1560 r. na 520 spraw aż 180 dotyczyło dziesięcin – zob. *ibidem*, s. vii–viii. O właściwości sądów kościelnych w późnośredniowiecznej Anglii zob. też P. D. Clarke, *Western Canon Law in the Central and Later Middle Ages*, (w:) H. Pihlajamäki, M. D. Dubber, M. Godfrey (eds.), *The Oxford Handbook of European Legal History*, Oxford 2018, s. 280–283.

⁸ Tak niemożność zniesienia dziesięcin, słusznie, tłumaczy R. B. Outhwaite: *The institution was not abolished, however, in parliaments that defended stoutly the rights of lay property owners. The fear of the propertied classes was clearly that if tithes were abolished, rents might follow* – zob. *idem*, *The Rise...*, s. 86–87 (tamże literatura). K. Koranyi wskazuje jednak, że w 1653 r. tzw. Mały Parlament zniósł dziesięciny, co miało mieć skutek krótkotrwały, bowiem tuż po restytucji monarchii przywrócono Kościół anglikański oraz ustawą z 1661 r. uznano za nieważne wszystkie ustawy poprzednich parlamentów wydane bez sankcji królewskiej – zob. *idem*, *Powszechna historia...*, t. 4, s. 46, 53, 68.

⁹ Zob. R. B. Outhwaite, *The Rise...*, s. 87–88, 96–97; W. Easterby, *The History...*, s. 81–82; także K. Koranyi, *Powszechna historia...*, t. 4, s. 96.

podnosząc ten limit do 10 funtów szterlingów¹⁰, zaś w 1836 r. dotychczas funkcjonujące dziesięciny w naturze zostały zastąpione opłatą pieniężną uzależnioną od cen ziarna, która z kolei równo sto lat później została zniesiona¹¹. W istocie zatem świadczenie to w mocno zmienionej postaci utrzymało się w Anglii niemal do czasów współczesnych.

Nieco krótsza była historia dziesięcin we Francji. W dobie *ancien regime'u* funkcjonowały one jako świadczenie w naturze bądź pieniądzu, często dzierżawione na krótsze lub dłuższe okresy¹². Ich zniesienie nastąpiło już na początku rewolucji bez żadnego wynagrodzenia dla uprawnionych do ich pobierania¹³. Przy czym, zdaniem Alexisa de Tocqueville'a, nie nastąpiło to z powodu ich szczególnej dolegliwości ekonomicznej – podkreślał on, że te i podobne „obciążenia feudalne” funkcjonowały w innych państwach, nie przeszkadzając w rozwoju rolnictwa. Dla chłopów francuskich, będących właścicielami gruntów w pełnym tego słowa znaczeniu, były one jednak nieznosne bądź jako pozostałość dawnych ograniczeń publiczno- i prywatnoprawnych, bądź z uwagi na fizyczną ingerencję w przedmiot własności i pochodzące zeń pożytki, którymi musiał się dzielić¹⁴. Zaż szlachta francuska przed zwołaniem ostatnich Stanów Generalnych szkodziły wpływ dziesięcin na rolnictwo uznawała za pewnik¹⁵. Należy też wskazać na przytoczone przez Tocqueville'a świadectwo niechęci pewnego rolnika do różnego rodzaju ciężarów realnych, określanych jako niedorzeczne i bezecne¹⁶ – w takiej atmosferze musiały się bowiem zrodzić przepisy Kodeksu Napoleona, który odrzucił istnienie jakichkolwiek ciężarów realnych, uznając je za przeżytek *ancien regime'u* i ograniczenie praw właściciela. Warto zwrócić uwagę na

¹⁰ Ustawa oznaczana jako 53 George III, c. 127. Zob. R. B. Outhwaite, *The Rise...*, s. 128; W. Easterby, *The History...*, s. 82.

¹¹ Zaś w 1871 r. zniesiono dziesięciny w Irlandii, zanikły one stopniowo także w Kościele Szkocji. Zob. *The New Encyclopaedia Britannica...*, s. 802. W związku z ustawą z 1836 r. (oznaczana jest jako 6 & 7 William IV, c. 71) konieczne było ustalenie wartości dziesięcin, a także obciążonych nimi gruntów, zatem sporządzono odpowiednie mapy z załącznikami, stanowiące cenne źródło wiedzy o rolnictwie w Anglii i Walii w latach 30. XIX w. – zob. E. Le Roy Ladurie, J. Goy, *Tithe...*, s. 23. O samej ustawie z 1836 r. zob. G. E. Jones, *History...*, s. 114–121; W. Easterby, *The History...*, s. 39–46.

¹² O dziesięcinach we Francji *ancien régime'u* zob. G. Lepointe, *Dime*, (w:) R. Naz (ed.), *Dictionnaire de droit canonique*, Vol. 4, Paris 1949, s. 1232–1241, 1244 (tu bibliografia); E. Le Roy Ladurie, J. Goy, *Tithe...*, s. 14–18, a zwłaszcza przypis 1 (s. 197), wskazujący, iż pewne dziesięciny zostały opodatkowane po rewolucji i przetrwały przez kilka dekad XIX w. (tamże literatura).

¹³ Ustawa z dnia 20 kwietnia 1790 r. O okolicznościach i przebiegu tego procesu zob. np. G. Lepointe, *Dime*, (w:) R. Naz (ed.), *Dictionnaire...*, s. 1241–1243.

¹⁴ Zob. A. de Tocqueville, *Dawny ustrój i rewolucja* (przeł. H. Szumańska-Grossowa), Warszawa 2005, s. 64, 67–68, 276–277, 306–307, 316, 344. Niektóre niedogodności związane ze składaniem dziesięcin w naturze nie muszą być dla nas oczywiste: złożenie niewymłóconego zboża oznaczało przekazanie uprawnionemu także słomy, która dla ówczesnej wsi miała wielkie znaczenie gospodarcze i użytkowe.

¹⁵ *Ibidem*, s. 316.

¹⁶ *Ibidem*, s. 277–279.

ową niechęć do ciężarów realnych, która wprawdzie nie objęła wszystkich prawodawstw europejskich – utrzymał je choćby Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch z 1811 r. – jednak wespół z akceptacją idei możliwie nieograniczonych praw właściciela niewątpliwie skłaniała ona do modyfikowania instytucji dziesięcin w kierunku angielskim czy niemieckim.

Dziesięciny funkcjonowały także w innych częściach Europy i świata. W Austrii (w tym w Galicji) ich losy potoczyły się w kierunku modelu zbliżonego do angielskiego: na mocy patentów z 1848 i 1849 r. zamieniono je na renty pieniężne, które zobowiązani mogli zresztą spłacić, zdejmując z siebie ten obowiązek¹⁷. Dziesięcina funkcjonowała także na Węgrzech, również rządzonych przez Habsburgów: została wprowadzona w XI w., a miejscowe duchowieństwo bardzo często w samym jej zbieraniu zastępowali lokalni właściciele ziemscy. Jednak w połowie XVI stulecia, po zajęciu przez Turków centralnej części kraju z Budą łącznie świadczenie to w większości komitatów było wydzierżawione skarbowi królewskiemu. Ta tzw. dziesięcina królewska miała pokryć koszty obrony rządzonej przez Habsburgów reszty Węgier i stała się podatkiem państwowym. Ten cel został wprawdzie osiągnięty pod koniec XVII stulecia, gdy odebrano Turcji Osmańskiej większość ziem węgierskich z ich stolicą w Budzie, a zagrożenie tureckie przestało być istotne, jednak dziesięcinę królewską wciąż pobierano. Została ona zniesiona dopiero w 1848 r.¹⁸. Również w Hiszpanii składano dziesięciny z różnych rodzajów produkcji rolnej, bardzo często w naturze. Osobliwością niektórych regionów (Kastylii i Leonu) było zaś dzielenie ich na trzy części: dla biskupa i kapituły, dla miejscowego duchowieństwa, a także dla króla (*tercias reales*)¹⁹. Analogicznie ukształtowano to świadczenie także w koloniach hiszpańskich w Ameryce Łacińskiej, gdzie jednak dziesięcin nie składali Indianie uprawiający miejscowe rośliny²⁰. Natomiast we Włoszech nie uzyskało ono podobnego znaczenia jak w innych krajach regionu Morza Śródziemnego:

¹⁷ Zob. E. Rittner, *Prawo kościelne katolickie*, t. 2, Lwów 1907, s. 195–196.

¹⁸ Zob. E. Le Roy Ladurie, J. Goy, *Tithe...*, s. 18–19. Warto podkreślić, że w archiwach węgierskich zachowało się wiele bardzo szczegółowych rejestrów dziesięcinnych (podają one np. liczbę snopów dostarczanych przez poszczególnych chłopów).

¹⁹ Jeszcze w konkordacie z Ekwadorem z 1862 r. Stolica Apostolska przyznała rządowi ekwadorskiemu prawo pobierania jednej trzeciej dziesięcin – zob. H. Laemmer, *Institutionen...*, s. 672, przypis 1.

²⁰ Zob. E. Le Roy Ladurie, J. Goy, *Tithe...*, s. 19–20. Analogicznie jak we Francji czy Węgrzech, w archiwach hiszpańskich i latynoamerykańskich zachowała się bogata dokumentacja: osobne księgi prowadzili pobierający dziesięciny (*libros de tazmias*), którzy byli zarazem zobowiązani do sporządzania szczegółowych raportów o otrzymanych każdego roku świadczeniach. Własne akta wytwarzały też administracje pobierające *tercias reales*, które stały się jednym z dochodów Korony. E. Le Roy Ladurie przywołuje też badania wskazujące, iż w szesnastowiecznej Hiszpanii duchowieństwo i właściciele ziemscy nie byli w stanie skosztować wszystkich otrzymywanych świadczeń i część musieli odsprzedawać w miastach czy na wsi, a także przekazywać swoim sługom, co pozwalało na wyżywienie znacznej liczby ludzi. O ile zatem na wsi dziesięcina mogła być nie lubiana, to nie w mieście, które z niej korzystało – zob. *ibidem*, s. 111.

z reguły było łączone z innymi świadczeniami, nierzadko też przejmowane przez świeckich, także nielegalnie. Nie był to zatem istotny składnik dochodów tamtejszych instytucji kościelnych²¹. Ciekawym przypadkiem jest francuski Quebec, którego gospodarka opierała się zasadniczo na handlu drewnem, a siedemnastowieczne bardzo niskie stawki dziesięcin nie wywoływały poważniejszych sprzeciwów wobec tej instytucji²². Trzeba wszakoż zaznaczyć, że omawiane świadczenie nigdy nie było wymagane przez prawo Stanów Zjednoczonych Ameryki; nie funkcjonowało także w Kościołach wschodnich, choć takie twierdzenie nie w pełni dotyczy katolików obrządku wschodniego na ziemiach polsko-litewskiej Rzeczypospolitej²³.

Powszechność dziesięcin w katolickim świecie przełożyła się nie tylko na zainteresowanie nimi kanonistów, ale także na pojawianie się spraw o to świadczenie

²¹ *Ibidem*, s. 20–21. Stan ten przełożył się na ilość źródeł dotyczących wysokości składanych dziesięcin.

²² *Ibidem*, p. 53–54. Uwzględniając zróżnicowanie gospodarek różnych regionów, stan zachowania źródeł oraz konstrukcję prawną dziesięcin, Le Roy Ladurie zidentyfikował trzy strefy: 1) krajów atlantyckich, śródziemnomorskich oraz katolickich regionów Europy, gdzie rejestry dziesięcinne, pomimo swoich wad, ukazują całą produkcję rolną, w szczególności zbożową, a kontrakty odzwierciedlają stosunki i napięcia między właścicielami a uprawnionymi do dziesięcin; 2) północne, wschodnie i kontynentalne (środkowe) części Europy, zdominowane przez szlachtę i państwo, gdzie dziesięciny sekularyzowano albo arbitralnie zamieniano w składki bądź podatki – w rezultacie nie są one (a konkretnie przekazy o nich) wiarygodnym źródłem wiedzy o rozmiarach produkcji rolnej; 3) peryferyjne, kolonialne systemy gospodarcze, w których rolnictwo nie miało większego znaczenia w porównaniu z wytwórczością drzewną i handlem (Quebec) bądź istniały wielkie różnice między przybyszami i tubylcami, panami i niewolnikami, wykształcone w rezultacie rozwoju górnictwa i podatnych na spekulację upraw, jak trzcina cukrowa i kawa – zob. *ibidem*, s. 59–60. Oczywiście, jak każdy model, także i ten wykazuje pewne niedostatki, np. Rzeczpospolita polsko-litewska niezupełnie wpisuje się w tak określoną strefę drugą.

²³ *The New Encyclopaedia Britannica...*, s. 803; E. Le Roy Ladurie, J. Goy, *Tithe...*, s. 21–22 (gdzie zaznaczono, iż dla badań nad produkcją i dochodem z rolnictwa w Rosji analogiczne znaczenie jak dziesięcina ma *corvée* – повинность). Jednak R. Kozyrski przywołuje fragmenty Lato-pisu Nestora świadczące o składaniu przez panujących – wielkich książąt kijowskich – dziesięcin na rzecz kijowskiej cerkwi Bogurodzicy, a także za W. Abrahamem wskazuje, iż to świadczenie przysługiwało soborom sobińskim w Kijowie i Nowogrodzie Wielkim – zob. R. Kozyrski, *Problematyka kościelna i wyznaniowa na forum sejmiku chełmskiego w latach 1648–1717. Główne przyczyny konfliktów i sposobu ich rozwiązywania*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2004, t. 82, s. 116. Jednak w położonych przed Unią Lubelską na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego Łosicach wszyscy mieszczanie, niezależnie od wyznania, składali dziesięcinę miejscowej cerkwi, najpierw prawosławnej, później unickiej – zob. A. Buczyło, J. Zawadzki, *Przywileje królewskiego miasta Łosic 1505–1779*, Ciechanowiec–Warszawa 2018, s. 8. Zob. też: Реєстр митрополичого архіву Унійної Церкви 1763 року, упоряд. О. Вінниченко, Львів 2017, s. 77, 377, 471, 492 – tam informacje o dokumentach dotyczących dziesięcin dla różnych cerkwi. Tytułem ciekawostki warto jeszcze wskazać przypadek, gdy w drugiej połowie XVIII w. we wsi Grzybowej niektórzy chrześcijanie składali dziesięcinę w snopach i pieniędzmi miejscowemu mulle. Było to chyba wynikiem wpływu dzierżawcy tej wioski – Tatara – i przypadkiem odosobnionym: zob. A. B. Zakrzewski, *Osadnictwo tatarskie w Wielkim Księstwie Litewskim – aspekty wyznaniowe*, „Acta Baltico-Slavica” 1989, t. 20, s. 148.

na wokandach sądów papieskich, przede wszystkim Świętej Roty Rzymskiej. Oczywiście ówczesne warunki techniczne, odległość od Rzymu i wiążące się z nimi koszty prowadziły do zrozumiałego zjawiska, jakim było zdominowanie sądów papieskich przez sprawy pochodzące z obszaru Włoch i krain sąsiednich. Niemniej Krystyna Bukowska-Gorgoni zidentyfikowała w okresie od końca XV do końca XVII w. 277 spraw z diecezji Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego, które trafiły na forum Roty. Z nich 34 dotyczyły dziesięcin lub zagadnień z nimi związanych; w ogromnej większości pochodziły one z bardzo rozległej diecezji krakowskiej, gęsto zaludnionej, w której funkcjonowało wiele instytucji kościelnych²⁴. Można przyjąć, że w XVIII w. liczba apelacji i skarg kierowanych do Rzymu nie spadła w porównaniu z poprzednim stuleciem, przy czym bardziej prawdopodobny wydaje się jej dalszy wzrost. Zagadnienie odwołań kierowanych do Rzymu jest istotne z uwagi na – nieznaną sądom dawnej Rzeczypospolitej – praktykę ogłaszania drukiem wyroków Roty w publikowanych regularnie zbiorach²⁵, które trafiały oczywiście do różnych bibliotek europejskich. Dla praktyki sądów kościelnych istotne jest to, że tak Rota, jak i sądy w diecezjach i prowincjach kościelnych, uzasadniając swoje rozstrzygnięcia, powoływały się na ogłoszone drukiem wyroki rotalne. W ten sposób rozstrzygnięcia w sprawach polskich mogły oddziaływać nie tylko na praktykę prawną w Rzeczypospolitej, lecz także w innych krajach katolickich²⁶.

Dziesięciny w Królestwie Polskim bywały przyczyną konfliktów już w średniowieczu: jeśli była to dziesięcina wytyczna, w przypadku której sługa proboszczowski wskazywał na polu snopy dziesięcinne, to podnoszono, że czynność ta dokonywana jest opieszale, przez co zboże gnije na polach. Spory dotyczyły także możliwości trwałej zmiany formy tego świadczenia ze snopów na ziarno czy na pieniądze, jak również dziesięcin z nowo wykarczowanych i przeznaczonych pod uprawę gruntów. Za panowania Kazimierza Wielkiego uregulowano wprowadzie

²⁴ Zob. Ch. Bukowska-Gorgoni, *Causae Polonae coram Sacra Romana Rota XV–XVII saec. Explanatio processuum et registra documentorum*, Roma 1995, s. VI–XIII (spis treści). Większość z 277 spraw pochodzi z XVII stulecia, pozostałe przede wszystkim z II połowy XVI w., z końca XV w. pochodzą tylko 3 sprawy. Diecezja krakowska na północy opierała swoją granicę o linię Pilicy, obejmowała m.in. miasta Kielce, Radom, Lublin, Sandomierz, Tarnów, Jasło, Nowy i Stary Sącz, Żywiec, Białą (dziś część Bielska-Białej).

²⁵ Wydawnictwa wyroków Roty omawia Ch. Bukowska-Gorgoni, *Causae Polonae...*, s. 57–59, zaś bibliografia tych edycji dla okresu ujętego w tej pracy znajduje się na s. XVIII–XX.

²⁶ Znamy dwie sprawy z XVII stulecia, w których Rota musiała znosić wyroki polskich sądów kościelnych z uwagi na błędną interpretację wspomnianego niżej breve Urbana VIII z 1634 r. Dotyczą one dziesięcin dla kościołów w diecezji krakowskiej: w Witowie – zob. Archivum Apostolicum Vaticanum, S. R. Rota, Iura Diversa, nr 141, nlb.; wyrok: *Sacrae Rotae Romanae decisionum recentiorum pars decima novissima* (...), P. Rubeus (ed.), Romae 1666, nr 251, s. 581–582 – oraz w Kozłowie – zob. Archivum Apostolicum Vaticanum, S. R. Rota, Iura Diversa, nr 184, k. 1–3, 4–4v, 5v–8v; *ibidem*, Positiones, nr 370 et 372, nlb.; wyrok: *Sacrae Rotae Romanae decisionum recentiorum (...) pars decimaquarta* (...), P. Rubeus (ed.), Venetiis 1716, nr 91, k. 94–95.

sporne sprawy, ale nie przełożyło się to na ograniczenie napięć w przyszłości²⁷. Istotnym polem konfliktów była także właściwość sądów kościelnych w sprawach o dziesięciny, które szlachta uznawała za stronnice i faworyzujące duchowieństwo – z naszych ustaleń wynika, że tak ostry sąd niewątpliwie nie jest trafny²⁸.

Istotne zmiany w stosunkach między szlachtą a duchowieństwem w związku z dziesięcinami nastąpiły w XVI w. Wprawdzie w 1543 r. konstytucja sejmowa potwierdziła właściwość sądów duchownych także w sprawach dziesięcinnych²⁹, ale w latach 60. XVI w. udało się szlachcie przeforsować zniesienie egzekucji ich wyroków przez ograny świeckie (*brachium saeculare*), czyli starostę i urząd grodzki³⁰. W konsekwencji duchowieństwo, *nolens volens*, już w końcu XVI w. zaczęło pozywać przedstawicieli szlachty zalegających z dziesięcinami do sądów szlacheckich (ziemskich i grodzkich)³¹. Rychło też apelacje od ich wyroków pojawiły się na wokandzie Trybunału Koronnego, a konkretnie jego sądu *compositi iudicii*, rozstrzygającego spory właściwe sądom świeckim, w których jedną ze stron był duchowny³². Samo duchowieństwo, z rezerwą podchodzące do nowego tworu, dość szybko zorientowało się, że koło *compositi iudicii* Trybunału umożliwia stosunkowo sprawne rozstrzyganie spornych spraw, z pozostawieniem im realnego wpływu na ich wynik. Nic dziwnego zatem, że nie wahało się ono składać środków odwoławczych od wyroków sądów pierwszej instancji. Wedle naszych badań prowadzonych dla ziemi bielskiej województwa podlaskiego było to zjawiskiem częstym³³. Trzeba przy tym pamiętać, iż w zamiarze prawodawcy spory o dziesięciny nie miały należeć do kognicji tegoż Trybunału³⁴.

Opisywane zjawiska nałożyły się na wyrażane od końca panowania Zygmunta Augusta przekonanie o konieczności uregulowania w drodze międzystanowego

²⁷ Na temat przyczyn sporów i prób ich rozwiązania zob. Ł. Gołaszewski, *Konflikty...*, s. 39–44 (tamże literatura).

²⁸ Ten problem wymaga osobnych badań; zob. *ibidem*, s. 67–69.

²⁹ *Volumina Legum*, wyd. J. Ohryzko, t. 1, Petersburg 1859, s. 283–284 (tekst łaciński); *Volumina Constitutionum*, t. 1, Vol. 2, 1527–1549 (oprac. W. Uruszczak, S. Grodziski, I. Dwornicka), Warszawa 2000, s. 252–253 (tekst polski) i 262–264 (tekst łaciński). Polski tekst tej konstytucji ogłosił po raz pierwszy Jakub Sawicki – *idem*, *Z ksiąg Metryki Koronnej. Tekst pierwszych konstytucji sejmowych w języku polskim z r. 1543 w sprawie sądownictwa świeckiego i duchownego*, (w:) *Teki Archiwalne*, t. 2, Warszawa 1954, s. 51–95 (edycja na s. 83–95). Rok wcześniej identyczny katalog spraw podlegających jurysdykcji duchownej ustalił synod prowincjonalny – zob. Ł. Gołaszewski, *Konflikty...*, s. 46.

³⁰ *Volumina Legum*, wyd. J. Ohryzko, t. 2, Petersburg 1859, s. 52; *Volumina Constitutionum*, t. 2, Vol. 1, 1550–1585 (oprac. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak), Warszawa 2005, s. 173. Zob. też Ł. Gołaszewski, *Konflikty...*, s. 65–66 (tamże literatura).

³¹ O. Balzer, informując o początkach tego zjawiska, odwołuje się do ksiąg przemyskich z 1571 r. – zob. *idem*, *Geneza Trybunału Koronnego. Studium z dziejów sądownictwa polskiego w XVI wieku*, Warszawa 2009, s. 210–211.

³² Zob. *ibidem*, s. 325–326; W. Bednaruk, *Trybunał Koronny. Szlachecki sąd najwyższy w latach 1578–1794*, Lublin 2008, s. 66–67.

³³ Z tej możliwości korzystała także szlachta. Zob. Ł. Gołaszewski, *Konflikty...*, s. 374–380.

³⁴ Zob. *ibidem*, s. 72–74.

porozumienia spornych kwestii między szlachtą i duchowieństwem (tzw. *compositio inter status*), w tym dziesięcin. Nastąpiło to jednak dopiero³⁵ na początku panowania Władysława IV Wazy wskutek wydania przez papieża Urbana VIII wielu aktów normujących sporne kwestie na gruncie prawa kanonicznego, a następnie uchwalenia przez sejm wiosenny 1635 r. konstytucji powołujących się na dekrety papieskie i ustanawiających normy prawa państwowego. Dotyczyło to także dziesięcin: *breve* papieskie z 1634 r.³⁶ zezwoliło na dokonanie trwałej zamiany dziesięcin w naturze na pieniądze, przepisując odpowiednią procedurę. Zgodnie z nią wartość dziesięciny miała zostać ustalona przez dwóch członków kapituły diecezjalnej, a następnie zatwierdzona przez ordynariusza, przy czym strona niezadowolona z dokonanego szacunku mogła wnosić o rozważenie sprawy w drugiej instancji przez delegatów kapituły metropolii. Co szczególnie ważne, każdy szlachcic mógł wnosić o dokonanie takiej zamiany – określanej jako kompozycja – a instytucja kościelna w osobie jej przedstawiciela, np. proboszcza, nie mogła się temu sprzeciwić.

Konstytucja sejmowa z 1635 r., powołując się na wspomniane *breve*, powtórzyła jego dyspozycje, zarazem jednak dodając kolejne postanowienia³⁷. Najważniejsze z nich wskazywało, iż sprawy o dziesięciny mają być rozstrzygane w sądach szlacheckich, przy czym nie wspomniano tu ani słowem o kompetencji sądów kościelnych. Ponadto czytający konstytucję mógł dojść do przekonania, że wszystkie jej postanowienia zostały zaaprobowane przez Stolicę Apostolską. Nie należy się zatem dziwić, że senatorowie duchowni wystąpili z protestem przeciwko takiej regulacji, który jednak okazał się bezskuteczny. Z drugiej strony trzeba jednak zauważyć, że rozwiązanie to czyniło zgodną z prawem dotychczasową praktykę pozywania przez duchownych szlachtę do właściwych dla niej sądów o zaległe dziesięciny³⁸.

Nie należy się też dziwić wprowadzeniu tych postanowień do konstytucji mającej zamknąć spory o dziesięciny. Szlachta, która już dawno zdominowała inne stany, nie mogła sobie pozwolić na tolerowanie w zbyt szerokim zakresie sądownictwa kościelnego, a szerzej – uprawnień służących Kościołowi czy duchowieństwu, a godzących w jej interesy. Kłóciłoby się to bowiem z jej pozycją w państwie i społeczeństwie. Regulacja z 1635 r. nie zadowolili zresztą na dłuższą metę żadnej ze stron, a instrukcje sejmikowe z kolejnych dziesięcioleci

³⁵ Przebieg wydarzeń w czasach panowania Zygmunta III Wazy oraz stanowiska stron: tamże, s. 71–86.

³⁶ Jego tekst: *Synodus provincialis sub (...) Joanne Wężyk, Dei et Apostolicae Sedis gratia archiepiscopo Gnesnensi, legato nato, regni Poloniae primate et primo principe, Varsaviae, anno Domini millesimo sexcentesimo trigesimo quarto, die decimatertia, mensis Novembris celebrata, Cracoviae 1636, k. D2–D3v.*

³⁷ *Volumina Legum*, wyd. J. Ohryzko, t. 3, Petersburg 1859, s. 407; *Volumina Constitutionum*, t. 3, Vol. 2, 1627–1640 (oprac. S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz, przedm. W. Uruszcak), Warszawa 2013, s. 260.

³⁸ Zob. Ł. Gołaszewski, *Konflikty...*, s. 86–90.

zawierają dość liczne utyskiwania na pozywanie szlachty do sądów kościelnych o dziesięciny³⁹. Problem został rozwiązany w innej epoce i innych okolicznościach politycznych – pod protektorem Rosji: konstytucja sejmu z 1768 r. jednoznacznie zastrzegła rozstrzyganie sporów o dziesięciny sądownictwu szlacheckiemu, wprowadzając jednocześnie karę finansową za wydanie pozwu w tego rodzaju sprawie do sądu duchownego⁴⁰. To zakończyło odwieczne spory o właściwość sądów. Zastrzec też trzeba, że szlachta właściwie nie występowała przeciwko samej instytucji: nie wytworzyła ona żadnej alternatywnej koncepcji utrzymywania instytucji kościelnych, w szczególności kościołów i duchowieństwa parafialnego.

Wydaje się natomiast, że rdzeń regulacji sejmu 1635 r. i o rok wcześniejszej koncesji Stolicy Apostolskiej nie spełniły swego zadania. Podczas naszych badań zidentyfikowaliśmy bardzo nieliczne wzmianki o próbach przeprowadzenia kompozycji według ustalonej procedury⁴¹. Rozpoznanie skali tego zjawiska czeka jeszcze na swego badacza, jednak pośrednim argumentem za mnogością dziesięcin w naturze jest wydany przez imperatora Aleksandra I jako króla polskiego dekret z 1817 r. w sprawie zamiany dziesięcin wytycznych w Królestwie Polskim na pieniądze, określający nie tylko sposób przeprowadzenia tej czynności, lecz także konkretne terminy jej wykonania⁴². Na tym terytorium świadczenie to (także w naturze) utrzymało się zresztą aż do drugiej połowy XIX w. W ramach represji po powstaniu styczniowym odmówiono egzekucji państwowej wobec zalegających z jego oddawaniem. Ponadto walczono z dążeniami duchowieństwa usiłującego podtrzymać obowiązek dziesięcinny i utrzymującego, że świadczenie pozostaje dalej w mocy⁴³.

W rezultacie zatem wielu zobowiązanych do składania dziesięciny w naturze czyniło to jeszcze w XIX w. Taki obrót wydarzeń: niewielki – jak się wydaje – skutek ustalonej w latach 1634–1635 procedury kompozycyjnej może zastanawiać, zwłaszcza wobec uprzednich starań szlachty w tym kierunku. Z dużą dozą

³⁹ Zob. *ibidem*, s. 91–93.

⁴⁰ *Volumina Legum*, wyd. J. Ohryzko, t. 7, Petersburg 1860, s. 340–341.

⁴¹ Zob. Ł. Gołaszewski, *Konflikty...*, s. 93, 99.

⁴² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, I Rada Stanu Królestwa Polskiego, sygn. 173, s. 47–50.

⁴³ Ukaz carski z 14/26 grudnia 1865 r. w art. 27 zabronił ściągania w drodze egzekucji, a także prowadzenia procesów o dziesięciny duchowieństwa katolickiego, zaś okólnikiem z 18/30 sierpnia 1866 r., nr 592, dyrektor główny prezydujący w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych książę Władimir A. Czerkasski przestrzegł biskupów, aby duchowieństwo w żaden sposób nie próbowało oddziaływać na wiernych, aby składali dziesięciny, niedwuznacznie sugerując wyciągnięcie konsekwencji. Zob. Сборникъ циркулярѡвъ по управленію духовнымъ дѣлами, ц. 1, Варшава 1866, № 10, s. 48–53 (tu okólnik nr 592 z 1866 r.); ks. W. Jemielity, *Dziesięciny kościelne w Królestwie Polskim*, „Prawo Kanoniczne” 1997, t. 41, nr 3–4, s. 258–261. O wspomnianym okólniku i zakazie władze przypominały także w piśmie do rządców diecezji z 9/21 lipca 1871 r., nr 1560 – zob. Сборникъ циркулярѡвъ по управленію духовнымъ дѣлами иностранныхъ исповѣданій, ц. 3, Варшава 1871, № 29, s. 58–59.

prawdopodobieństwa możliwe jest wskazanie okoliczności, które przeważały. Większą elastycznością odznaczało się świadczenie w naturze, które można było przekazać wprost z pola albo ze stodoły i to w różnej jakości w każdym kolejnym roku, w zależności od urodzaju. Zamiana dziesięciny w snopach czy w ziarnie na określoną sumę pieniędzy skutkowałą koniecznością jej corocznego wypłacania, niezależnie od jakości plonów czy nawet cen na lokalnym rynku zbożowym. Ponadto, aby złożyć dziesięcinę pieniężną, trzeba było posiadać gotówkę, a to dla producenta rolnego mogło oznaczać konieczność uprzedniego zbycia części produkcji. W takich okolicznościach zamiast trwałej zamiany dziesięciny lepszym rozwiązaniem były doraźne porozumienia – choćby z kolejnymi proboszczami – o składaniu pieniędzy zamiast zboża albo ziarna, a nawet odkupienie dziesięciny w danym roku.

Widzimy zatem, że instytucja dziesięciny w realiach Królestwa Polskiego, a następnie Rzeczypospolitej polsko-litewskiej wywoływała analogiczne problemy, jak w wielu innych państwach europejskich: 1) jako ciężar realny obciążała grunty, co niekoniecznie budziło entuzjazm ich właścicieli, niezależnie od tego, czy byli nimi szlachta czy chłopci, 2) jej forma bywała w różnych miejscach i epokach mniej lub bardziej dogodna, a ewentualne zmiany istniejącego stanu rzeczy bynajmniej nie wszystkim odpowiadały, 3) liczne spory wywoływała kwestia sądów właściwych dla rozpoznawania sporów z nią związanych. W rezultacie dalsze badania nad nią i ich wyniki mogą okazać się interesujące dla badaczy z innych krajów, także tych zajmujących się pokrewnymi zagadnieniami, choćby stosunkiem do ciężarów realnych w różnych epokach i państwach.

REFERENCES

- Archivum Apostolicum Vaticanum, S.R. Rota, Iura Diversa, nr 141, 184; tamże, Positiones, nr 370, 372
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, I Rada Stanu Królestwa Polskiego, sygn. 173
- Balzer O., *Geneza Trybunału Koronnego. Studium z dziejów sądownictwa polskiego w XVI wieku*, Warszawa 2009
- Bednaruk W., *Trybunał Koronny. Szlachecki sąd najwyższy w latach 1578–1794*, Lublin 2008
- Buczyło A., Zawadzki J., *Przywileje królewskiego miasta Łosic 1505–1779*, Ciechanowiec–Warszawa 2018
- Bukowska-Gorgoni Ch., *Causae Polonae coram Sacra Romana Rota XV–XVII saec. Explanatio processuum et regestra documentorum*, Roma 1995
- Clarke P. D., *Western Canon Law in the Central and Later Middle Ages*, (w:) H. Pihlajamäki, M. D. Dubber, M. Godfrey (eds.), *The Oxford Handbook of European Legal History*, Oxford 2018
- Easterby W., *The History of the Law of Tithes in England*, Cambridge (UK) 1888

- Gołaszewski Ł., *Konflikty o dziesięciny w dawnej Rzeczypospolitej. Aspekty prawne i społeczne na przykładzie parafii Kobylin na przełomie XVI–XVII wieku*, rozprawa doktorska obroniona na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2021
- Jemielity W., *Dziesięciny kościelne w Królestwie Polskim*, „Prawo Kanoniczne” 1997, t. 41, nr 3–4
- Jones G. E., *History of the Law of Tithes in England*, London 1888
- Koranyi K., *Powszechna historia państwa i prawa*, t. 4, Warszawa 1967
- Kozyrski R., *Problematyka kościelna i wyznaniowa na forum sejmiku chełmskiego w latach 1648–1717. Główne przyczyny konfliktów i sposobu ich rozwiązywania*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2004, t. 82
- Laemmer H., *Institutionen des katholischen Kirchenrechts*, Freiburg im Breisgau 1892
- Le Roy Ladurie E., Goy J., *Tithe and Agrarian History from the Fourteenth to the Nineteenth Centuries. An essay in comparative history* (transl. S. Burke), Cambridge (UK) 1982
- Lepointe G., Dime, (w:) R. Naz (ed.), *Dictionnaire de droit canonique*, Vol. 4, Paris 1949
- Outhwaite R. B., *The Rise and Fall of the English Ecclesiastical Courts, 1500–1860*, Cambridge (UK) 2006
- Rittner E., *Prawo kościelne katolickie*, t. 2, Lwów 1907
- Sacrae Rotae Romanae decisionum recentiorum (...) pars decimaquarta (...)*, P. Rubeus (ed.), Venetiis 1716
- Sacrae Rotae Romanae decisionum recentiorum pars decima novissima (...)*, P. Rubeus (ed.), Romae 1666
- Sawicki J., *Z ksiąg Metryki Koronnej. Tekst pierwszych konstytucji sejmowych w języku polskim z r. 1543 w sprawie sądownictwa świeckiego i duchownego*, (w:) *Teki Archiwalne*, z. 2, Warszawa 1954
- Select XVI century Causes in Tithe from the York Diocesan Registry*, J. S. Purvis (ed.), *The Yorkshire Archaeological Society. Record Series*, Vol. 114, York 1949
- Synodus provincialis sub (...) Joanne Wężyk, Dei et Apostolicae Sedis gratia archiepiscopo Gnesnensi, legato nato, regni Poloniae primate et primo principe, Varsaviae, anno Domini millesimo sexcentesimo trigesimo quarto, die decimatertia, mensis Novembris celebrata*, Cracoviae 1636
- The New Encyclopaedia Britannica*, Vol. 11, *Micropaedia*, Chicago 2005
- Tocqueville A. de, *Dawny ustrój i rewolucja* (przeł. H. Szumańska-Grossowa), Warszawa 2005
- Volumina Constitutionum*, t. 1, Vol. 2, 1527–1549 (oprac. W. Uruszczak, S. Grodziski, I. Dwornicka), Warszawa 2000
- Volumina Constitutionum*, t. 2, Vol. 1, 1550–1585 (oprac. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak), Warszawa 2005
- Volumina Constitutionum*, t. 3, Vol. 2, 1627–1640 (oprac. S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz, przedm. W. Uruszczak), Warszawa 2013
- Volumina Legum*, wyd. J. Ohryzko, t. 1, Petersburg 1859
- Volumina Legum*, wyd. J. Ohryzko, t. 2, Petersburg 1859
- Volumina Legum*, wyd. J. Ohryzko, t. 3, Petersburg 1859
- Volumina Legum*, wyd. J. Ohryzko, t. 7, Petersburg 1860

Wijaczka J., *Kwestia dziesięciny w Rzeszy Niemieckiej, Polsce i Prusach Książęcych w XVI wieku*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 1990, nr 1–4

Zakrzewski A. B., *Osadnictwo tatarskie w Wielkim Księstwie Litewskim – aspekty wyznaniowe*, „Acta Baltico-Slavica” 1989, t. 20

Реєстр митрополичого архіву Унійної Церкви 1763 року, упоряд. О. Вінниченко, Львів 2017

Сборникъ циркуляровъ по управленію духовнымн дѣлами иностранныхъ исповѣданій, ц. 3, Варшава 1871

Сборникъ циркуляровъ по управленію духовнымн дѣлами, ц. 1, Варшава 1866